

«Հայ—Երամական Ուսումնասիրություններ»

Աշխատասիրեց Յ. Թրեմարեան. զիմն. մաս, Միխիթարեան Տպարան 1922.

Գլխի միջակ դիրքով՝ 190 էջեր էլ բաղկանայ. տպագրությունը տպարանին պատիւ բերող խնամքով կատարուած է (բացառութիւն կազմելով քանի մ'անշան տպագրական սխալներ). տառերը դիւրեմթեանի, թուղթը մաքուր և աւել տպագրութեան արուեստի ճշգրտով լոյս տեսած: Այս՝ արտաքինը:

Գեթքիւնն արդէն որդիական ազնիւ գագացումի մը երկու խօշորով կը պսի հանգուցեալ բանասիրի նորոգելի սրտով մանաւանդ քան գրչով դրոշմուած, որուն կը յաջորդէ Հեղինակին համառօտ և շատ համեստ յատկաբան մը: Գրականական համեստ ոճը արդէն բնագրողին է ինչդիտակին բարձր, ինչ որ անոր նախընթացաբար լոյս տեսած յօդուածներէն ու զատ տպուած երկերէն ալ դուրս կը ցատքէ: Գրքին պարու նակութիւնը հետաքրքրական է մի միայն խումբ մը (դժբախտաբար սակաւաթիւ) մարդկանց, որոնք իրենց ուսումնասիրութեան նիւթ բրած են գլխաւորապէս հայ և անոր հետ առընչութիւն ունեցող լեզուները: Ուստի քիչեր պիտի կարդան այս գիրքը, բայց կը կանխեմ՝ ըսելու որ կարգադրողները անկէ շատ գոհ պիտի լինան, որովհետեւ այս գիրքը ուսման տունին պէս բուսած չէ, այլ ունի որոշ նպատակ մը և կը պարունակէ այդ նպատակին ուղղակի հասնելու համար պահանջուած խնամոտ կարգաւորութիւնը:

Ինչ է այդ նպատակը. — Ինչու՞ ցուցնել որ հայ լեզուն (ինչորքը գրաբարով վրայօք է) ո՞րքան ալ զարգացական համամանութիւն ունի յայն լեզուի հետ՝ բայց իր քերականական կազմակերպութեամբ և բառամթերքով ամենաօտար աղբոր ունի երևանակում (իրանեան) լեզուներու հետ, և այդ դասակարգէ՞ն յատկապէս պարսկական կամ պահլաւիկ լեզուին հետ, որ պարսկերէնի մասնաճիւղ մ'է:

Ինչ միջոց և պատճառաբանութիւն կը գործածէ Հեղինակն՝ իր այդ նպատակին հասնելու համար, այսինքն ցոյց տալու որ հայ լեզուն «պարսկերէնի հետ համահաստատ գոյակցութիւն և ելակցութիւն ունի, և մի և նոյն նախաբուն Ասիական լեզուի մը մէջ կ'երթան կը լուծուին երկուքն ալ» (էջ 12):

Պարսկերէնը ընդարձակ կոչումին շնորհութիւն

նը վերցնելու համար՝ ի սկզբանէ կը բաժնէ նոյնը երեք որոշ շրջաններու, այսինքն 1. փարսի կամ հին Պարսկերէն, 2. Զանդիկ կամ Զէնու, 3. Փէնէլիկ, փազէնտ, Զևարիշ: — Առաջին շրջանն ալ կը ստորաբաժանէ պատմական շրջաններու, նախ՝ Աքեմենեան կոչուածը (կիրքուսէն մինչև վերջին Դարեհ), այսինքն՝ արձանագրութիւններուն լեզուն, զոր իբր նախատիպ առնելով՝ հին պարսկերէն կ'անուանէ: Երկրորդ՝ Սելևկեան «մութ և խռոն շրջանը՝ (որ երկու դարէ աւելի տեւեց), որուն մէջ Աքեմենեան դրութիւնը մեծամեծ փոփոխութիւններու անշուշտ ենթարկուեցաւ. թէ՛ ձայնից, թէ՛ բառից և թէ՛ դարձուածոց կողմանէ» (էջ 14), թէ և ստոյգ ծանոթութիւն մը չունինք կատարուած փոփոխութիւններուն վրայօք: Երրորդ՝ Պարթևաց կամ Արշակունեաց շրջանը, որ հակառակ քանի մը դար տեղութեան՝ «մութ և ամուլ շրջան մ'է և որմէ բնաւ բան մը հասած չէ մեր ձեռքը» (անդ): Հեղինակն՝ այս շրջանին ամուլութեան պատճառը բաւական համոզիչ պատմական փաստերով կը մեկնէ և կը հետեցնէ որ այս շրջանին «արտադրութիւնն է Փենէլիկի, որ ապա Սասանեանց ժամանակին աւելի զարգացաւ և ընդհանրացաւ» (էջ 23): Հեղինակն՝ յատուկ գլուխով կը նուիրէ Զանդիկ կամ Զէնու լեզուին և գիտնականներու ընդդիմամարտ կարծիքները մէջ բերելէ վերջ՝ այս եզրակացութեան կը հասնի՝ թէ Սասանիդ տէրերը քորել լեզուներն և այսօր կոյրուած նախաբուն Արիական արմատէ մը ծագումն ունին: Նոյնպիսի առընչութիւն կը գտնէ նաև Զէնու և Փարսի լեզուներու միջև, «նչ մէկը միւսին, կ'ըսէ (էջ 25), նախորդ կամ շարունակութիւնը և կամ միջին եզրն է, այլ պարզապէս կողմնակի շատահիւքեր՝ միևնոյն (կոյրուած) արմատն ընծիւղեալ»: Նոյն գլխին շարունակութեան մէջ (էջ 27) Հեղինակը մանրամասն կը գրէ Զէնու այբբենական հնչումներուն վրայ և զայն փէնէլիկի հետ բաղադատելով՝ կ'ըսէ. «Իրենք գրեթէ անվերապահօրէն ըսել թէ Զէնու կը կարգաւորուի, այլ փէնէլիկն կը գոչակուի»:

Յաջորդ՝ Գ. գլխին մէջ կ'անցնի հեղինակը խօսելու փէնէլիկ, փազէնտ և Զևարիշ լեզուներու վրայ: Առաջինը՝ Պարթևաց օրով ծնունդ առած և Սասանեանց ժամանակ զարգացած և ընդհանրացած՝ Փարսի լեզունն բոլորովին անկախ և ինքնուրոյն լեզու մը կը կազմէ, իսկ Զէնուի հետ խոսմութիւններ կը ցուցնէ: Փէնէլիկն կամ Պահլաւիկը հին Փարսիէն զատող տար-

բը՝ սեմական լեզուներու խառնուրդն է, որ աւելի ողողում կրնայ կոչուիլ քան փոխառութիւն, քանի որ անոնք ոչ պատահական բառեր ու դարձուածներ են, այլ քերականական սկզբունքներու և կազմակերպութեան փոփոխութիւններ: Փէշլէվի երբեք ժողովրդեան խօսելու լեզուն եղած չէ, այլ «ժամանակին միջոցներուն (գալիւներուն) յատուկ դարձած անճոռնի և անհեթեթ արտադրութիւնն է» (էջ 33), կամ Մորթմանի բացատրութեամբ ըսելով՝ «տեսակ մը էֆէնտիա, կան լեզու մ'էր, գեալիչ կամ ճիւզգալիչ կոչմամբ ճանչցուած»: Իսկ այն ընթերցուածն որ զհարիչի վրայէն հասարակ պարսկերէնով կ'ըլլար թարգմանաբար՝ փազենտ կոչուեալ ընդունած է» (էջ 34): Հեղինակը հոս կը պարզաբանէ փէշլէվիին ընթերցման դժուարութիւնները, որոնք որքան անորոշ՝ այնքան ալ անհեթեթ զրուցիւն մը կը կազմեն, և մինչև այս կէտը ցուցադրած հմտական տեսութիւնները՝ կ'ամփոփէ հետեւալ տողերով (էջ 38—39)։

1. Բուն Փարսի, իմա հին պարսկերէն ըսուած լեզուն այն է՝ որ Աքեմենեանց ժամանակէն մը նացած բնեւորներ արձանագրութեանց մէջ միայն կը տեսնուի։

2. Փէշլէվի ըսուած այն բարբառն է՝ որ Պարթևաց շրջանին ծնունդ առած և Սասանեանց օրով զարգացած է։

3. Զէնոքի Աւեստային (Պարսից սրբազան մատենան) կարգ կատարած պահլաւական թարգմանութեանց և մեկնութեանց լեզուն է։

4. Զեարիշը՝ փէշլէվիին սեմական հանդերձի ծագուել ձեւն է, որ միջրայական էր աւելի և ժողովուրդին անխմանի։

5. Փազէնտը՝ Պահլաւապարսկական մաքուր լեզուն է, Զեարիշի կեղծիքէն մերկացեալ։

6. Միշին պարսկերէն պիտի ըսենք այն շըրջանը՝ որ Արաբական տիրապետութենէն սկսեալ՝ կը ձգի մինչև Ֆիրդուսի (Շահնամէի հեղինակը)։

7. Կար պարսկերէն պիտի ըսենք՝ Ֆիրդուսիէն և յետ, որ հետզհետէ յղուելով և փափկանալով՝ արդի ախորժալուր պարսկերէնին յանգեցաւ, ուր եթէ ցաւալի բան մը կայ՝ արաբականին տարապայման յորդութիւնն է, որ խըզդելու աստիճան կը նեղէ բուն պարսկական տարրը։

Հոս կ'աւարտի Հեղինակին այս հմտալից գործին առաջին մասը, և կը սկսի երկրորդ մասը (էջ 40) հայ և իրանեան լեզուաց համեմատութիւններով, որ զբքին կենսական մասն է և կ'երկարի մինչև 132-երորդ էջը։ Այս մասին մէջ

Հեղինակին նպատակն է բազմաթիւ մէջ դնել դէմ առ դէմ հայ լեզուի և Փարսի ու ֆէշլէվի լեզուներուն ձայնական, քերականական և շարադրական համաձայնութիւններն ու տարաձայնութիւնները։ «Այս վերլուծութեան մէջ, կ'ըսէ Հեղինակը (էջ 43), պիտի տեսնենք որ հայերէնը՝ պարթևական ծանօթ շրջանէն առեալ մինչև Սասանեանց անկման մօտերը՝ Պահլաւականին հետ զուգահեռաբար կ'ապրի, պատասխանելով անոր երբեմն այս և երբեմն այն վիճակին։ Կան բառեր և ձևեր որ Պարսկերէնին հնազոյն, անդրպարթևական շրջանը կը յիշեցնեն, կան որ միշինը (Արշակունին) և կան ալ որ համեմատաբար նորագոյնը։ — Հետեւինք քայլ առ քայլ»։

Բայց ես պատշաճ չեմ տեսնիր պարզ Գրախօսականին մը մէջ ընթերցողիս ձեռքէն բռնել և Հեղինակին հրաւերին համաձայն քայլ առ քայլ անոր հետքէն տանիլ։ Ուստի քայլ առ քայլ հետեւելու փափագողները Հեղինակին զբքին կ'ուղարկեմ, իսկ իմ շուրջափող քայլերուս հետեւող ընթերցողներուս այսպէս համաձայն ըսեմ որ Հեղինակը հմուտ և լաւ ճամբայ ցոյց տուող առաջնորդ մ'է՝ այն բազմաթիւներուն և եզրակացութիւններուն մէջ՝ որ կ'ընէ՝ հայերէնը մանրամասն իրանեան լեզուներուն հետ համեմատելով ըստ այբուբենի ձայնական հնչուումներուն (էջ 43—84), ըստ քերականական համեմատութեանց (էջ 85—112) և ըստ շարադրական համաձայնութեան (էջ 113—132)։ Պարսկերէն չգիտնալով՝ չեմ կարող դատաւորի պաշտօն կատարել և վճռել թէ հեղինակին ըրած այդ մանրամասն համեմատութիւններուն ներքին արժէքն որքան բարձր է կամ ցած։

Իսկ նկատմամբ հայերենին՝ համաձայն չեմ տեղ մը Հեղինակին այն կարծիքին՝ որով կը յայտարարէ (էջ 48) թէ «Հաւասար անխոհեմութիւն կը համարիմ հիներէն նուիրագործեալ անունները նոր ձեռով ուղղագրելու և նորերը հին տառադարձութեան շրջիչը, մեզ տեսնահայացոց համար գէթ»։ Տառադարձութեան շրջիչը, զոր ես ստորագծած եմ, այո՛, ոչ միայն անխոհեմ, այլ և անտեղի է. բայց մենք արևմտեան Հայերս ալ (Տաճկահայ բացատրութիւնը ցտմուռը կը պատճառէ ինձ) պէտք ենք ըստ օրինի մեր նախնեաց ձայնագրադարձութեամբ շրջել տալու անունները մեր լեզուին մէջ, որով միայն կրնանք գէթ զերութեան մէջ բաբելոնեան խառնակութիւնը ջրնջել և միօրինակութիւն ձեռք բերել ընդհանուր ազգիս մէջ։ Այս ըսած դրութեամբս թէև արեւ-

մըտեան չափերս սխալ պիտի հնչենք օտարագրի նոր անունները (ինչպէս սխալ կը հնչենք նախնեացմէ Ժայնադարձուած հին անունները), բայց այդ հնչումի տարբերութիւնը այնքան ազդեալի չէ՝ որքան գրութեան տարբերութիւնը: Երկու անհրաժեշտ չարիքներու մէջ ուղղամտութիւն կը համարիմ փորձագոյնն ընտրել:

Ուրիշ տեղ մ'ալ (էջ 71) Հեղինակը ստորև, ներքև, արդարև. և այլն, ձեներ կը վերլուծէ և ի ստոր, և ի ներքոյ, և արդար ձեներուն, ինչ որ ինձ ոչ միայն տարօրինակ վերլուծում մը կ'երեկ, այլ և հակառակ հայ բաներու քեյրականական կարծութեան: Ուրիշ ազգային լեզուի հմուտներ այդ վերջաւորութիւնն աւելի բաւաւոր կերպով յառաջ եկած կը համարին լուստրիս, ներքև, արդարև, բայիս գործիականներու սղումէն, ինչպէս այսօր կ'ըսենք վերով, վարով, և այլն:

Հեղինակը բայերու վրայ գրած ժամանակ, յետ իրաւացի կերպով յիշեցնելու թէ հայ բայերէն ստուաբանութիւն խումբ մը երկու արմատով կը լծորդուին, այսինքն պարզ-արմատով (racine) և իրայարմատով* (radical), այս տեսակ բայիչ լուստրիսները մէջ կը բերէ (էջ 110) և աղ, աղաց, — առ, առաց բայերուն կարգին մէջ կը դասէ նաև հետեւեալները.

բանամ	{ բան — արմատ սահման. ներկայի.
	{ բաց » » կատարեալի.
թանամ	{ թան
	{ թաց
բանամ	{ բան
	{ բարձ
դանամ	{ դան
	{ դարձ
առնամ	{ առ(ն)
	{ աւար

Եթէ գիտական Հեղինակին այս օրինակները գրած ժամանակ քույր ըլլայի՝ ձեռքը պիտի բռնէի որ չըրէր, և պիտի ըսէի. «Բարեկամ, ձուկ կ'ուզես որսալ, բայց այդ բռնածներդ խնչափառ են, որ ձեռքդ կը ծակեն»: Սովորութիւն է ըսել թէ Հոմերոսին աստուածներն ալ երբեմն երբեմն կը քնանան, ուստի զարմանք չէ որ հանգուցեալ միտու բանասէրն ալ այս տեղ ուշ դրած չէ՝ որ վերոյիշեալ բայերուն մէջ մի միայն բաց, բաց, բարձ, դարձ, աւար արմատը կայ թէ՛ ներկա.

յին և թէ՛ կատարեալին մէջ, և թէ՛ այդ բայերուն մէջ գտնուած և տառը յաւելուածական բայերու տվորական տարբերն մէկն է (ն, ան, են, չ, նչ) որ արմատը վերջաւորութեան հետ կը կապեն. բայց որովհետև ըստ ընդհանուր կանոնի ց, ձ տառերը և գրին քով գալով՝ կ'անհետանան և ք տառն ալ նոյն դերքի մէջ ք գրին կը փոխուի, որով՝ ներկայի մէջ ալ փոխանակ գրելու բաց-ն-ամ, բաց-ն-ամ, բարձ-ն-ամ, դարձ-ն-ամ, աւար-ն-ամ, կը մնան պարզ արմատները բա, բա, բառ, դառ, աւառ (ամ. փոփոխութիւն՝ առ), որոցմէ կը կազմուին սնն, ներկաները բա-ն-ամ, թա-ն-ամ, բառ-ն-ամ, դառ-ն-ամ, առ-ն-նմ:

Այս հմտալիք երկրորդ մասին կը յաջորդէ երրորդ մասը Պաւլաւալիս գրականութեան ներմոյցներ իտղոտով, որ կը ծառայէ Հեղինակին իբրև աւելի փաստ մը իր դիտած նպատակն ապացուցանելու, ինչ որ վերև յիշեցի: Այս մասը կը կազմուի (էջ 133-162) Արտա-Վիրաֆ նամակին քաղուած քանի մը կտորներու բառական հայացի թարգմանութենէն, որուն կից դրուած են նաև յետիւր հայերենով թարգմանութիւնները: Այս թարգմանութիւնները նպատակ ունին ընթերցողին «աւելի մօտէն զաղափար մը տալու պահլալիկ շարադրութեան, և ընթերցողը կատարելապէս վստահ կրնայ ըլլալ թէ ճիշդ պահլալերէնէն է կարդացածը՝ հայ կամ հայապահլաւ բաներով» (էջ 133): — Այս երրորդ մասին կը յաջորդէ կրտսիսցոյիներ (էջ 163-170) Հեղինակին կողմանէ՝ իր նախընթաց գրած ուսումնասիրութեան և իրեն խօսքերը մէջ բերմ. «Ամփոփելով ուրեմն, իբր վերջաբան կ'ըսենք. Հայ լեզուին բառամթերքին մէջ տիրող տարրը երանական է, մինչև հիմայ ճանչցուածներէն դատելով՝ ի համեմատութեամբ, մինչ միւս՝ ներքին գրաչափին յոյնի, ասորիի և աւելի հին յարաբերութեանց ելելով՝ տուրանականին և այլ մեզ քիչ ծանօթ կամ անծանօթ ալ և այլ բարբառներու վրայ: — Իսկ քերականական կարգաւորութեան մէջ՝ տիրական շնչը տուող յոյնն է. ան է որ քերած քերթած յղած կանոնաւորած է լեզուն. կամ այլ իմ ըմբռնմամբ՝ ատաղձի մատակարարները բազմազան, այլ վերին ճարտարապետը նրբամիտ և նրբախօս յոյնն է: Այս եզրակացութեան տարաւ մեզ մեր փանաքի ուսումնասիրութիւնը» (էջ 169-170): — Ահա այսպիսի համեստ վերջաբանով կը կնքի իր այս պատուական և հմտալից գիրքը այն մեղուաշան բանասէրը՝ որուն տխրալի մահուան

* Կարծեմ ճշդագոյն պիտի ըլլար անհնգեալ արմատով ըսելը, քանի որ պարզ արմատն ալ իրապէս բայարմատ է:

ազգած ցաւը հայ ազգին և հայ գրականութեան սրտին մէջ դեռ սպիացած չէ:

Գրքին վերջին էջերը (171 – 185) կը պարու- նակեն յաւելուած մը՝ որ արտասպառութիւնն է Հեղինակին յօդուածին, որ լոյս տեսած է կոչ- նակի (1917, Յունիս 9) էջերուն մէջ «Թարգ- մանիք և հայ լեզուն» տիտղոսով յօդուածէն հանուած:

Հ. Ա. Վ. ՏԻՐՈՅԱՆ

ՈՅԼԵԻՈՅԼԻՔ

ՄԿԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՂ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

«ԴԻՏԱՐԱՆ»Ի մէջ յօդուածիմ հերքումը՝

Վերոյիշեալ թիւթին մէջ անստորագիր հեղինակ մը իր յօդուածով ամէն ջանք կը թափէ Մկրտութեան անհրաժեշտութիւնը մերժելու. մերթ քրիստոնէից ընդհանուր կիրառութեան դէմ խօսելով, մերթ ջուրի դէմ, երբեմն ալ մանկանց մկրտութեան՝ անոր աւելորդ և Ս. Գրոց դէմ ըլլալը ցուցնել ուզելով, երբեմն ալ անվարժ քննադատութեամբ մը կ'ուզէ Ս. Հարց վրայ այդքան ընտանի նիւթի մը մէջ սը- խալնել բռնել: Իր նպատակը շատ աւելի քան արտայայտած պիտի ըլլար, թէ որ անկեղծօրէն ըսէր. Ջրի մկրտութիւնը ա-ւելորդ բան է, պէտք է վերցնել:

Բայց Մկրտութեան Ս. խորհուրդը մեր հաւատքին հիմն է, և աստուածատունի ծաղկին՝ Եկեղեցւոյն՝ շնորհասուն արմա-տը: Առանց մկրտութեան՝ չկայ քրիստո-նէութիւն, առանց անոր՝ նշանակութենէ զուրկ բառեր են «Եկեղեցի», «Հաւատք», «Փրկութիւն», «Արքայադարձ», են, են: Արդ կրօնքն ու ճշմարտութիւնը կը պա-հանջեն՝ անխառ շուրթներն ըմբերանել, և անմեղ սրտերն զգուշացնել...

Արդ նպատակնիս է.

ա. Այդ խորհրդոյն հաստատութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը հանգամանօքն հան-դերձ համառօտիւ ներկայացնել:

բ. Ինչպէս ճշմարտութիւնը կը պահան-ջէ՝ հերքել այդ յօդուածին մոլար կար-ծիքներն, ու բոլորովին սխալ և անտեղի ենթադրութիւններն:

գ. Իշխանակէլ քանի մը դիտողութիւն-ներ և մեր եզրակացութիւնը:

Ա. — Մկրտութեան հաստատութիւնն և փրկութեան համար անոր անհրաժեշտութիւ-նը: — Հայր կը զգամ հաստատութենէն աւելի՝ անհրաժեշտութեան վրայ խօսիլ. որովհետեւ մեր անձանթ յօդուածագիրն, կ'արհամարհէ նախ երկիւղն անոնց, որոնք կը կարծեն թէ առանց մկրտութեան՝ դատապարտութեան դուռը բաց է. «Այս վարդապետութեան ազդեցութիւնը, կ'ըսէ նա (էջ 389), ոմանց վրայ այնքան մեծ է որ յատկանկատեալ տանջանք վստիով լեցուած են հակեղէյ ամեն անոնք որ չեն մկրտուած». «ոմանց վրայ», ոչ իրեն, ինքն անվախ է:

Պատասխան 1. — Բայց ինքն իսկ մեր Փրկիչն իր աստուածային բերնով քա-րոզած է այդ վախն՝ ըսելով. «Եթե ոչ ոչ ծնցի ի ջրոյ և ի հոգոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայադարձ երկից» (Յովհ. Գ. 5-6): «Ամեն տեղն ասեմ քեզ, եթե ոչ ոչ ծնցի վերստին, ոչ կարէ տեսնել զարքա-յոսիսն Աստուծոյ». (Գ. 3-4): Շատ ու-րոշ կերպով յայտնած է աստ Յիսուս մը-կրթութեան բացարձակ անհրաժեշտութիւ-թիւնը: 5-6 համարին մէջ կը սորվեցնէ ներկողեմոսին՝ թէ առանց մկրտութեան, «ոչ ոչ կրնայ եկեղեցւոյն մէջ մտնել ա-նոր անցամ ըլլալ»: Որովհետեւ «Արքա-յոսիսն Աստուծոյ» բացատրութիւնը նոր կտակարանին մէջ, ընդհանրապէս — քիչ բացառութեամբ — փրկաստէ հաստա-տուած եկեղեցին կը նշանակէ, այսպէս օրի-նակի համար Մատթ. ԺԳ.ի մէջ խօսուած բոլոր առակներն «մեզն է արքայադարձ երկեցի»: Իսկ 3-4 համարին մէջ, նոյն բառով աւելի բարձր բան մը կը նշանա-կէ, որ է երկիրը, երանելիաց և աստուա-ծատեաներու վիճակը: Այդ բացատրու-թեան մեկնութիւնը ոչ միայն կաթողիկէ աստուածաբանիցն է, այլ նաև բոլոր գի-տուն և քննադատ բողոքականներու: Արդ